

Ewa Popławska-Bukało

konservator zabytkoznawca
Narodowy Instytut Dziedzictwa

conservator – monument expert
The National Heritage Board of Poland

Bogdan Popławski

architekt

architect

Wieżowy „chmuro drapacz” przy ul. Kopernika 36/40 w Warszawie, czyli o drugim najwyższym budynku przedwojennej stolicy

Tower ‘skyscraper’ at 36/40 Kopernika Street in Warsaw, the second-tallest building of the pre-war Warsaw

Abstrakt

Artykuł prezentuje jeden z mało znanych budynków warszawskiej architektury przedwojennego modernizmu – gmach przy ul. Kopernika 36/40. Przed 1939 r. budynek dzięki swej 11-kondygnacyjnej wieży należał do jednych z najwyższych obiektów w Warszawie, zwanych żartobliwie „chmuro drapaczami”. Powstał w latach 1923-1928. Projektowany przez arch. Antoniego Jawornickiego dla Towarzystwa Budowy i Eksploatacji Hoteli i Sanatoriów „Helvetia”, miał być hotelem. Ze względu na upadłość spółki budowę przerwano, wkrótce jednak wznowiono ją dla nowego inwestora i użytkownika, jakim była Polska Dyrekcja Ubezpieczeń Wzajemnych (przemianowana później na Powszechny Zakład Ubezpieczeń Wzajemnych). Gmach, zniszczony podczas działań II wojny światowej, odbudowano (bez górnych pięter wieży) i przeznaczono na siedzibę Zrzeszenia Pracowniczych Związków Zawodowych w Polsce (obecnie Ogólnopolskie Porozumienie Związków Zawodowych). Na potrzeby tej instytucji adaptowano i scalono wewnątrz dwa zniszczone budynki sąsiadujące z dawnym gmachem PZUW od strony ul. Sewerynowów: budynek tzw. Misji Angielskiej (z 1927 r.) oraz budynek mieszkalno-biurowy PZUW (z lat 1939-1942). Poza OPZZ siedzibę swoją ma tu także Narodowy Instytut Dziedzictwa.

Słowa kluczowe: hotel Helvetia, gmach Powszechnego Zakładu Ubezpieczeń Wzajemnych, gmach Ogólnopolskiego Porozumienia Związków Zawodowych, wieżowy „chmuro drapacz”, Antoni Jawornicki, Jerzy Müller

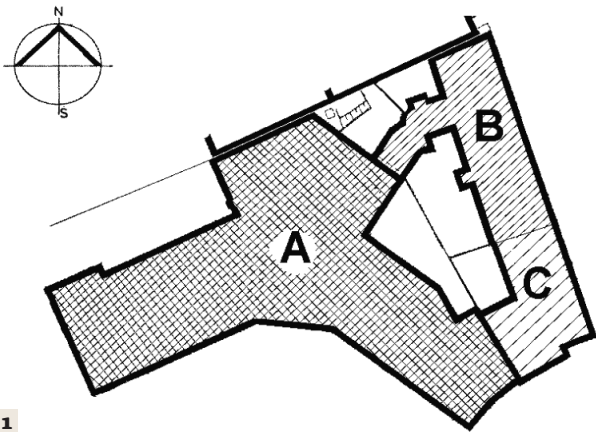
JEDNYM Z WARSZAWSKICH PRZEDWOJENNYCH „chmuro drapaczy”, jak przed 1939 rokiem żartobliwie określano wieżowce, był gmach przy ul. Kopernika 36/40 – obecna siedziba OPZZ, a także, a może przede wszystkim, aktualna siedziba Narodowego Instytutu Dziedzictwa.

Abstract

The article presents one of the little-known buildings of pre-war Warsaw modernism – the building at 36/40 Kopernika Str. Prior to 1939, the building, with its 11-storey tower, was one of the tallest structures in Warsaw, at the time jokingly called ‘skyscrapers’. The building was constructed in the years 1923-1928. It was designed by architect Antoni Jawornicki for the Towarzystwo Budowy i Eksploatacji Hoteli i Sanatoriów “Helvetia”; it was meant to be a hotel. However, due to the company’s bankruptcy, the construction works were suspended, only to be undertaken soon again for a new investor and user – Polska Dyrekcja Ubezpieczeń Wzajemnych (later re-named as Powszechny Zakład Ubezpieczeń Wzajemnych). The building, destroyed during World War II, was rebuilt (without the top storeys of the tower) and assigned as the headquarters of the Zrzeszenie Pracowniczych Związków Zawodowych w Polsce (currently Ogólnopolskie Porozumienie Związków Zawodowych). For the needs of this institution, two destroyed buildings neighbouring the former PZUW building from the Sewerynow Street side were adapted and merged: the building of the so-called English Mission (built in 1927) and PZUW office and apartment building (built in 1939-1942). Aside from OPZZ, the National Heritage Board of Poland has its headquarters in the building as well.

Keywords: Helvetia hotel, the building of Powszechny Zakład Ubezpieczeń Wzajemnych, the building of Ogólnopolskie Porozumienie Związków Zawodowych, tower ‘skyscraper’, Antoni Jawornicki, Jerzy Müller

ONE OF THE PRE-WAR WARSAW ‘SKYSCRAPERS’, as they were jokingly referred to before 1939, was the building at 36/40 Kopernika Street – current headquarters of OPZZ, and also, or maybe primarily, current headquarters of the National Heritage Board of Poland.

1

Bryła tego budynku jest silnie rozczłonkowana, pierwotnie zaakcentowana wysoką wieżą pośrodku, drugą taką w stolicy¹. Dla niektórych gmach jest wręcz brzydki, dla innych bez wyrazu, ogólnie jest mało znany, nawet w gronie specjalistów. Niewiele napisali o nim varsavianie Jerzy S. Majewski i Jarosław Zieliński². Dostrzegła go i zaprezentowała na wystawie SARP poświęconej sylwetce Antoniego Jawornickiego architekt Maria Sołtys³. Wiadomo, że gmach przy ul. Kopernika powstał na początku lat 20. zeszłego stulecia. Historia jego budowy nie jest dotąd dokładnie rozpoznana, pierwotny projekt nie został odnaleziony. Także i autorom niniejszego artykułu – mimo rozległych kwerend archiwalnych⁴ – nie udało się odnaleźć wielu informacji dotyczących jego wyglądu architektonicznego z lat 20. XX wieku. Nieco więcej o dziejach i wyglądzie gmachu w latach 30. informują zachowane źródła⁵, ale i tak nie w takim stopniu, jak w przypadku innych budynków użyteczności publicznej kształtujących oblicze architektury warszawskiej okresu międzywojennego.

Gmach przy ul. Kopernika ma jednorodną architekturę. Mimo powojennych zmian, w tym przede wszystkim rozbiórki wysokiej wieży i adaptacji sąsiednich obiektów, do dziś jest budowlą monumentalną. Zlokalizowany w pobliżu Warszawskiego Szpitala dla Dzieci i Teatru Polskiego, akcentuje plac Juliusza Osterwy. Wyróżnia się spośród okolicznej zabudowy ulic Kopernika i Sewerynow zarówno bryłą, jak i skomplikowanym planem. Dzięki przeprowadzonym badaniom⁶ autorom udało się ustalić, że dzisiejszy budynek to trzy historyczne obiekty wzniesione w różnym czasie i pełniące niegdyś odmienne funkcje. Obiekty te zostały scalone i adaptowane na potrzeby mieszczącej się tu obecnie instytucji (OPZZ) w latach 50. zeszłego stulecia (il. 1). Należą do nich:

The body of the building is heavily partitioned, originally accentuated with a tall tower in the middle, the second of this kind in the capital city¹. For some, the building is outright ugly, some think it to be bland, it is generally little-known, even among the experts. Varsavianists Jerzy S. Majewski and Jarosław Zieliński have written little about it². It has been noticed and presented at SARP exhibition dedicated to Antoni Jawornicki by architect Maria Sołtys³. It is known that the building at Kopernika Street was erected in the early 1920s. The history of its construction is still not very well known, the original design has not been found. Even the authors of this article – despite extensive research in the archives⁴ – have not been successful in finding much information regarding its architectural image from the 1920s. Preserved sources provide slightly more information about the building's appearance and history in the 1930s⁵, however not to such an extent as in the case of other public buildings which shaped the architectural landscape of interwar period Warsaw.

The building on Kopernika Street has uniform architecture. Despite post-war alterations, including primarily demolition of the tall tower and adapting the neighbouring structures, it remains a monumental building to this day. Located near Warszawski Szpital dla Dzieci (Warsaw Children Hospital) and Teatr Polski (Polish Theatre), it accentuates the Juliusz Osterwa

1. Schemat podziałów historycznych budynku: A – budynek główny z lat 1923-1928, dawny hotel; B – skrzydło wschodnie od strony ul. Sewerynow, budynek z lat 1939-1940; C – skrzydło wschodnie od strony ul. Sewerynow, budynek tzw. Misji Angielskiej z 1927 r.
Oprac. E. Popławska-Bukała, B. Popławski

1. Outline of the historical divisions of the building: A – main building in 1923-1928, former hotel; B – eastern wing from the side of Sewerynow Str., building from 1939-1940; C – eastern wing from the side of Sewerynow Str., the building of the so-called English Mission from 1927.
Compiled by E. Popławska-Bukała, B. Popławski

2. Plan sytuacyjny hotelu Helvetia z 1924 r., reprodukcja z: M. Sołtys, M. Krasucki, *Antoni Jawornicki 1886-1950 – architekt i urbanista*, katalog wystawy, Warszawa 2009, s. 24

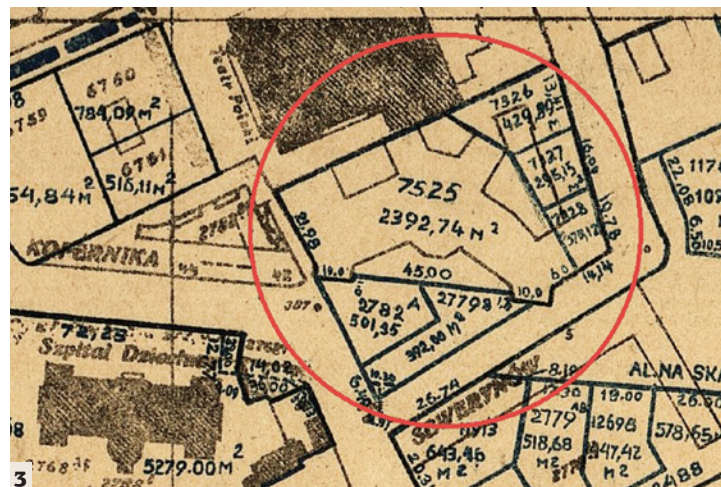
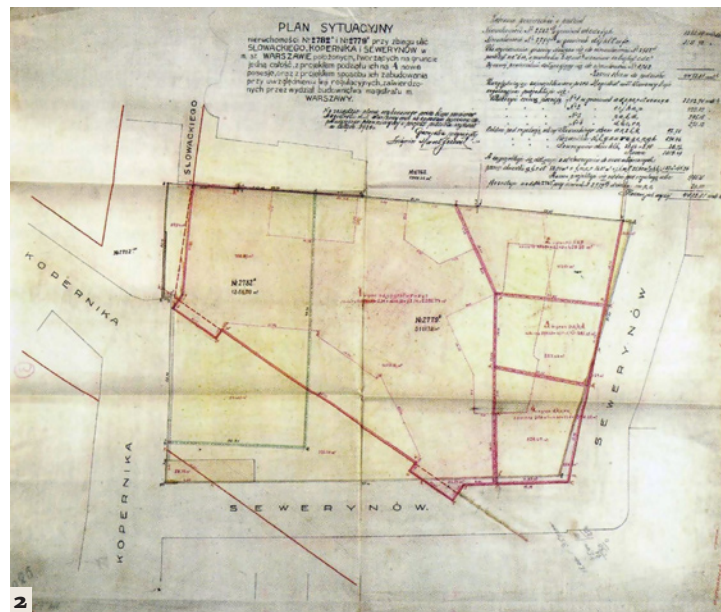
2. Situational plan of the Helvetia hotel from 1924, reproduced from: M. Sołtys, M. Krasucki, *Antoni Jawornicki 1886-1950 – architekt i urbanista*, exhibition catalogue, Warsaw 2009, p. 24

3. Plan sytuacyjny budynku PZUW z l. 1936-1940. Fragment planu m.st. Warszawy, Archiwum Państwowe Warszawy, sygn. K I 124

3. Situational plan of the PZUW building from 1936-1940. Fragment of the City of Warsaw map, Warsaw National Archive, sign. K I 124

- gmach główny z lat 1923-1928, dawny hotel Helvetia, późniejszy gmach biurowy Powszechnego Zakładu Ubezpieczeń Wzajemnych (PZUW);
- skrzydło wschodnie od strony ul. Sewerynow – budynek mieszkalno-biurowy PZUW z lat 1939-1942;
- skrzydło wschodnie od strony ul. Sewerynow – budynek tzw. Misji Angielskiej z 1927 roku.

Analiza zachowanych źródeł archiwalnych oraz struktura budynku pozwala na krótkie i zwięzłe omówienie poszczególnych obiektów. Największym i najważniejszym z nich był gmach główny (budynek A). Jego budowę rozpoczęto w 1923 roku z przeznaczeniem na hotel Helvetia. Posesje o numerach hipotecznych 2782A i 2779B zakupiło od Marii Światopełk-Czetwertyńskiej Towarzystwo Budowy i Eksploatacji Hoteli i Sanatoriów „Helvetia” S.A.⁷ Nieruchomość oraz projekt jej podziału na cztery nowe parcele wraz ze sposobem ich zagospodarowania przedstawia plan sytuacyjny wykonany rok później (il. 2). TBiEHIS „Helvetia” S.A. planowało wznieść w tym miejscu nowoczesny, dwuskrzydłowy budynek z wyższą wieżą pośrodku, umieszczoną na skrzyżowaniu skrzydeł. Miał on być największym warszawskim hotelem⁸, mieszczącym 170 pokoi. Kamień węgielny pod jego budowę poświęcony został 23 listopada 1923 roku przez ks. kan. Skimbrowicza. Rozpoczęte prace przerwano jednak w 1925 roku ze względu na upadłość spółki. Wznowione zostały jeszcze w tym samym roku przez nowego właściciela, tj. Polską Dyрекcję Ubezpieczeń Wzajemnych⁹. Budowa została ukończona dopiero około 1928 roku. Autorem projektu był architekt urbanista Antoni Jawornicki¹⁰. Zaprojektował górującą nad okolicą budowlę, „rozbitą” na kilka brył, masywną i rozczłonowaną. Składała się z rozwartych uskokowych skrzydeł o czterech i sześciu kondygnacjach. W części centralnej umiejscowiona była dominująca 11-kondygnacyjna wieża. Fasada gmachu zwrócona została w stronę nowo projektowanej ulicy (obecnie plac J. Osterwy), która wiaduktem ponad ul. Tamka miała łączyć się z ul. Okólnik (il. 3). Zmiana linii regulacyjnych tej ulicy spowodowała wprowadzenie podcieni w partii przyziemia gmachu, usprawniających komunikację pieszą. Elewację frontową charakteryzowały: zmienne proporcje i formy (zgeometryzowana wieża, owalna partia przyziemia

Square. It stands out from the nearby buildings on Kopernika and Sewerynow streets both with its body and its complex design. As a result of the research they carried out⁶, the authors managed to find out that the present-day building actually consists of three historical structures erected at different times and serving different functions in the past. These structures were merged and adapted for the needs of the institution they house now (OPZZ) in the 1950s (fig. 1). These buildings are:

- the main building erected between 1923 and 1928, former Helvetia hotel, later serving as an office building of the General Mutual Insurance Institution (PZUW);
- the eastern wing from the side of Sewerynow Street – apartment and office building of the PZUW erected between 1939 and 1942;
- the eastern wing from the side of Sewerynow Street – the building of the so-called English Mission erected in 1927.

z wejściem głównym), oszczędna koncepcja plastyczna i dekoracja w postaci detalu *art déco* (il. 4a). Imponująca wysoka wieża dobrze widoczna była dopiero od strony północnej. Przybrała osobliwą formę, zbliżoną do litery V (il. 4b). Częściowo pozbawiona okien¹¹, nie należała do najładniejszych, ale z pewnością, chociażby z powodu swoich rozmiarów, przyciągała uwagę.

Prace budowlane prowadziła, jak podaje J.S. Majewski, firma Fryderyk Martens i Adolf Daab, wykonująca też konstrukcje żelbetowe¹². Mało znany i wart odnotowania jest fakt realizacji przez Stefana Bryłę dwóch spawanych świetlików w gmachu, które, jak podaje sam konstruktor, były „pierwszą konstrukcją spawaną w Polsce – i to częściowo elektrycznie, częściowo acetylenem. [...] Konstrukcja, aczkolwiek niewielka, była [...] też pierwszą w Europie środkowej”¹³.

Fasadę pokryto tynkiem szlachetnym firmy D. Schmeidlera i Warszawskich Zakładów Terrazyt. W holu głównym, usytuowanym na osi gmachu, zastosowano różnorodne materiały wykończeniowe: drewno, stiuk, barwne lastriko na posadzkach.

Nieruchomość, na której wzniesiono gmach PZUW, graniczyła z trzema posesjami zlokalizowanymi od strony ul. Sewerynow, pierwotnie o tych samych, co gmach, numerach hipotecznych 2782A i 2779B¹⁴. Po podziale zilustrowanym na planie z 1924 roku poseje te otrzymały numery hipoteczne 7328, 7327 i 7326. Pierwszą z nich w październiku 1924 roku zakupiło od TBiEHIS „Helvetia” S.A Londyńskie Towarzystwo Szerzenia Chrześcijaństwa wśród Żydów¹⁵. W latach następnych wzniesiono tu budynek zwany budynkiem Misji Angielskiej, noszący adres Sewerynow 1-3, przejęty przez Niemców w 1942 roku (budynek C). Pełnił

The analysis of preserved archive sources as well as the building structure allow for a short and brief discussion of each object. The largest and most important of them was the main building (building A). Its construction began in 1923 and it was meant to be the Helvetia hotel. Lots with land registry numbers 2782A and 2779B were purchased from Maria Światopełk-Czetwertyńska by the Towarzystwo Budowy i Eksploatacji Hoteli i Sanatoriów „Helvetia” S.A.⁷ The real estate and the plan to divide it into four new lots along with their management is presented in the situational plan drafted the next year (fig. 2). TBiEHIS „Helvetia” S.A. was planning to erect in this place a modern, two-wing building with a taller tower in the middle, located at the junction of the wings. It was supposed to be the biggest hotel in Warsaw⁸, with capacity of 170 rooms. The cornerstone for its construction was consecrated on 23 November 1923 by Rev. can. Skimbrowicz. However, the commenced works were halted in 1925 due to the company’s bankruptcy. They were resumed the same year by the new owner, i.e. Polska

4a. Widok elewacji frontowej budynku PZUW w 1929 r., reprodukcja z: „Tygodnik Ilustrowany” 1929, nr 44, s. 844, fot. M. Fuks

4a. View of the front façade of the PZUW building from 1929, reproduced from: “Tygodnik Ilustrowany” 1929, no. 44, p. 844, photo by M. Fuks

4b. Wysoka wieża, widoczna od strony północnej. Źródło: [www.facebook.com.Kierunkowy22](http://www.facebook.com/Kierunkowy22) [data dostępu: 3.10.2015]

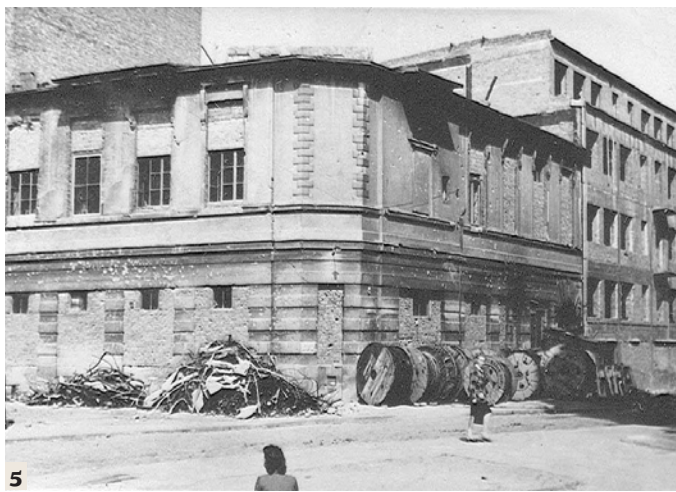
4b. Tall tower, as seen from the northern side. Source: www.facebook.com.Kierunkowy22 [accessed on: 3.10.2015]

5. Widok budynku przy ul. Sewerynow 1 w maju 1947 r. Fot. ze zbiorów A. Nitscha, obecnie w zbiorach T. Śleboda

5. View of the building at 1 Sewerynow Str. in May 1947. Photo from the collection of A. Nitsch, currently in the collection of T. Śleboda

on różne funkcje: przede wszystkim działała tu kaplica pw. św. Emmanuela oraz szkoła misyjna. Ponadto mieściły się w nim sale zebrań i mieszkania¹⁶. Gmach otrzymał trzy kondygnacje i wysokie poddasze użytkowe. Jego wygląd w latach późniejszych ilustruje fotografia ze zbiorów arch. Andrzeja Nitscha¹⁷ (il. 5).

Dwie kolejne nieruchomości (o nr. hip. 7326 i 7327) zostały w 1929 roku sprzedane przez TBiEHIS „Helvetia” S.A. w likwidacji spółce „Domy własne”, a później, w 1931 roku, przejęte na drodze przymusowej egzekucji przez PZUW. Do października 1939 roku pozostawały niezabudowane, chociaż ich zabu-

dowę planowano dużo wcześniej. Dopiero po scaleniu w jedną całość i zatwierdzeniu projektu architektów Jerzego Müllera i Antoniego Jawornickiego wzniesiono tu w latach 1939-1942 4-kondygnacyjny budynek mieszkalno-biurowy PZUW (budynek B), z podziemnymi garażami, najprawdopodobniej połączony wewnętrznie z gmachem przy ul. Kopernika 36/40.

W latach 1931-1939 w podziemiach budynku głównego PZUW przy ul. Kopernika 36/40 mieścił się i aktywnie działał Instytut Juliusza Osterwy (teatr, studio aktorskie i muzeum). Wystawiono tu między innymi „Sprawę Moniki” Marii Morozowicz-Szczepkowskiej, „Uciekła mi przepióreczka” Stefana Żeromskiego oraz „Haneczkę i ducha” Adama Bunscha.

W roku 1939 budynek główny został nieznacznie uszkodzony (il. 6). W okresie okupacji podjęto jego remont, prowadzony pod kierunkiem inż. arch. Romana Piotrowskiego. W tym czasie znajdował się tu jeden z największych w Warszawie składów amunicji, broni i konspiracyjnych wydawnictw¹⁸. Według innych źródeł¹⁹ gmach został znacznie przebudowany nie przez

Dyrekcja Ubezpieczeń Wzajemnych⁹. The construction was not completed until ca. 1928. The author of the redesign was urban planner architect Antoni Jawornicki¹⁰. He designed the towering building, “broken up” into several blocks, massive and fragmented. It consisted of obtuse, set-off wings with four and six storeys. In the central section, there was the dominant 11-storey tower. The façade of the building has been oriented at the newly-planned street (present-day J. Osterwa Square), which was connected with Okólnik Street with an overpass over Tamka Street (fig. 3). Change in the regulatory lines of this street caused the introduction of arcades on the ground floor, facilitating pedestrian traffic. The front façade was characterised by: diverse proportions and forms (geometrical tower, oval ground section with the main entrance), minimalistic artistic concept and decoration in the form of *art déco* detail (fig. 4a). The impressive, tall tower was properly visible only from the northern side. It assumed a peculiar, V-like form (fig. 4b). Partly windowless¹¹, it was not the prettiest, but its size certainly drew attention.

According to J.S. Majewski, the construction works were conducted by Fryderyk Martens and Adolf Daab company, which also made the reinforced concrete structures¹². It is a little-known and worth mentioning fact that Stefan Bryła designed two welded skylights in the building which, according to the constructor himself, were “the first welded construction in Poland – partly electrically, partly with acetylene. [...] The construction, however small, was [...] also the first [of this kind] in Central Europe”¹³.

The façade has been covered with stucco from D. Schmeidler’s company and Warsaw Terrazyt Factory. In the main hall, situated along the building’s axis, various decoration materials have been used: wood, stucco, colourful terrazzo on the floors.

The lot, on which the PZUW building was erected, was neighbouring with three lots located from the side of Sewerynow Street, originally bearing the same land registry numbers as the building – 2782A and 2779B¹⁴. Upon the division illustrated on a plan from 1924, these lots were assigned land registry numbers 7328, 7327 and 7326. The first of them was bought from TBiEHIS „Helvetia” S.A in October 1924 by

dotychczasowych właścicieli, ale przez samych Niemców. Podczas prac remontowych przekształcono między innymi umieszczone w wielobocznej partii frontu centralne wejście oraz przemalowano niektóre otwory okienne. W czasie Powstania Warszawskiego w 1944 roku niewyremontowany jeszcze do końca gmach uległ ponownym zniszczeniom. Zburzone zostały wówczas górne piętra wieży, co spowodowało uszkodzenia dolnych kondygnacji i zagrożenie zawalenia się ich stropów (il. 7). Skrzydła boczne także ucierpiały: częściowo spalone, wymagały rozbiórki uszkodzonych elementów i wywiezienia gruzu. Szczególnie zniszczone zostało skrzydło prawe, w tym część jego traktu podwórzowego.

W październiku 1946 roku nowym właścicielem obiektu zostało Zrzeszenie Pracowniczych Związków Zawodowych w Polsce. Nabyło ono od PZUW dwie nieruchomości: przy ul. Kopernika 36/40 (budynek A) i przy ul. Sewerynow (o nr. hip. 7326 i 7327 – budynek B).

London Society for Promoting Christianity amongst the Jews¹⁵. In the following years, a building called the English Mission was erected in this location, with the address 1-3 Sewerynow Street, taken over by the Germans in 1942 (building C). It served multiple functions: primarily, there were St. Emmanuel's chapel and a mission school operating in the building. Additionally, it housed conference rooms and apartments¹⁶. The building was constructed with three storeys and a tall usable attic. Its appearance in later years is illustrated by a photograph from the archives of Andrzej Nitsch¹⁷ (fig. 5).

Another two lots (with land registry no. 7326 and 7327) were sold in 1929 by TBiEHIS „Helvetia” S.A.

under its liquidation to “Domy własne” company, and later on, in 1931, taken over under compulsory execution by PZUW. They were not built-up until October 1939, even though it was planned to be done much sooner. Only after the designs of architects Jerzy Müller and Antoni Jawornicki were merged and approved, in 1939-1942 a 4-storey office and apartment

6. Zniszczony budynek PZUW we wrześniu 1939 r., reprodukcja z: T. Mościcki, *Teatry Warszawy 1939*, Warszawa 2009, s. 391

6. Destroyed PZUW building in September 1939, reproduced from: T. Mościcki, *Teatry Warszawy 1939*, Warsaw 2009, p. 391

7. Zniszczony budynek PZUW w marcu 1946 r. Foto z zbiorów A. Nitscha, obecnie w zbiorach T. Śleboda

7. Destroyed PZUW building in March 1946. Photo from the collection of A. Nitsch, currently in the collection of T. Śleboda

8. Widok gmachu PZUW podczas odbudowy w 1947 r. Foto z zbiorów A. Pytko, obecnie w zbiorach OPZZ

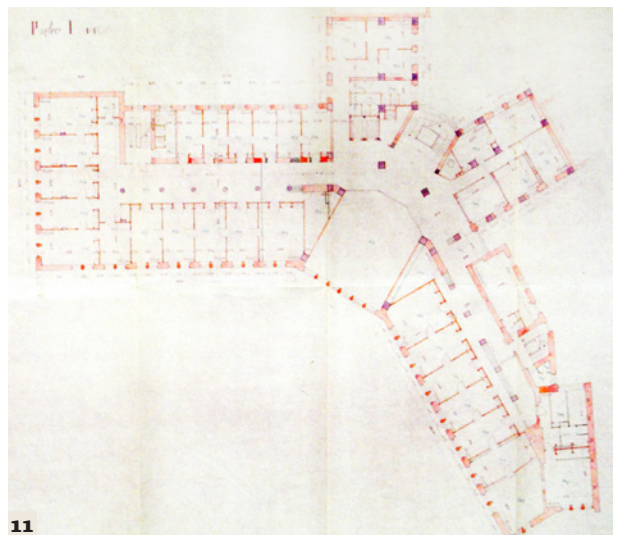
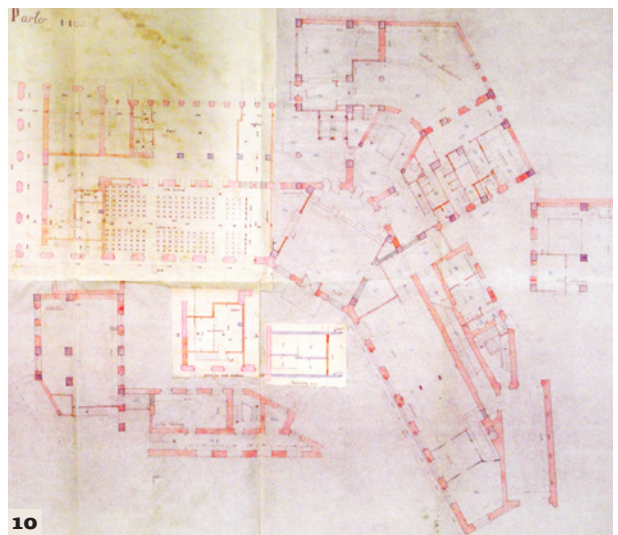
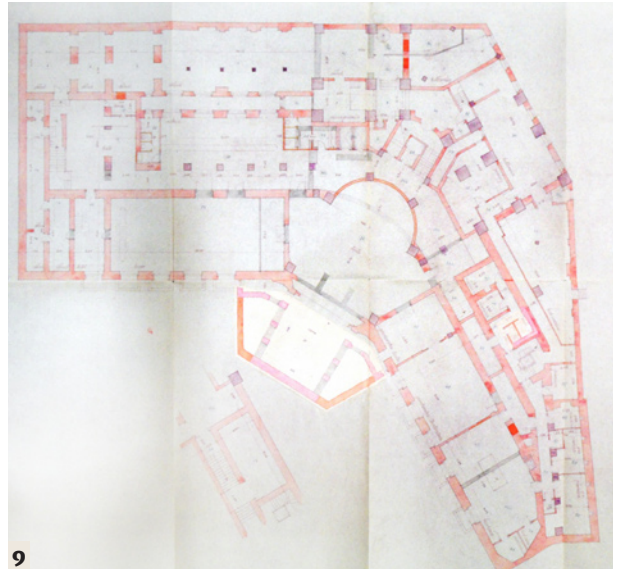
8. View of the PZUW building during reconstruction in 1947. Photo from the collection of A. Pytko, currently in the collection of OPZZ

Odbudowę gmachu głównego przy ul. Kopernika rozpoczęto w lipcu 1947 roku, ukończono zaś w kwietniu 1948 roku. Przeprowadzono ją pod kierunkiem architektów A. Jawornickiego i J. Müllera²⁰. Rozebrano wówczas wieżę (jej pięć górnych kondygnacji) oraz ostatnią kondygnację skrzydeł (il. 8). Powodem takiej decyzji były nie tylko uszkodzenia konstrukcji obiektu, ale również konieczność dostosowania gabarytów gmachu do sąsiedniego Teatru Polskiego²¹ oraz koncepcja Biura Odbudowy Stolicy odtworzenia historycznej „stanisławowskiej” panoramy skarpy warszawskiej²². Budynek przeznaczono na siedzibę Komisji Centralnej Związków Zawodowych. Niższy niż przed wojną gmach, o projektowanej kubaturze 38 650 m³, mieścił około 300 pomieszczeń biurowych, różne sale konferencyjne, w tym salę obrad ze ścianą wykonaną z luksferów²³, salę kinową na około 200 miejsc na parterze²⁴ i salę teatralną w podziemiach²⁵, stołówkę²⁶, świetlicę, bibliotekę z czytelnia²⁷, a także hotel, drukarnię i pomieszczenia redakcyjne wszystkich wydawnictw związkowych (il. 9, 10, 11). Wnętrza uległy przebudowie w stosunku do stanu sprzed 1939 roku, aczkolwiek zachowały szereg elementów przedwojennego wystroju, na przykład główną klatkę schodową. Zachowały też korytarzowo-słupowy układ pięter i duży hol wejściowy.

Około 1952 roku na potrzeby Centralnej Rady Związków Zawodowych (istniejącej od roku 1949) adaptowano dwa budynki (B i C), zlokalizowane od strony ul. Sewerynow. Zostały one wewnętrznie połączone z gmachem głównym. Budynek C został całkowicie przekształcony²⁸, a jego elewację dostosowano do wyglądu elewacji sąsiedniego budynku B, dla którego zachowały się projekty przebudowy i odbudowy opracowane dwuwariantowo przez architektów A. Jawornickiego i J. Müllera w latach 1947 i 1948²⁹. W obu przypadkach dwa poziomy poniżej terenu zajmowały garaże, a na parterze mieścił się sklep. Różnice

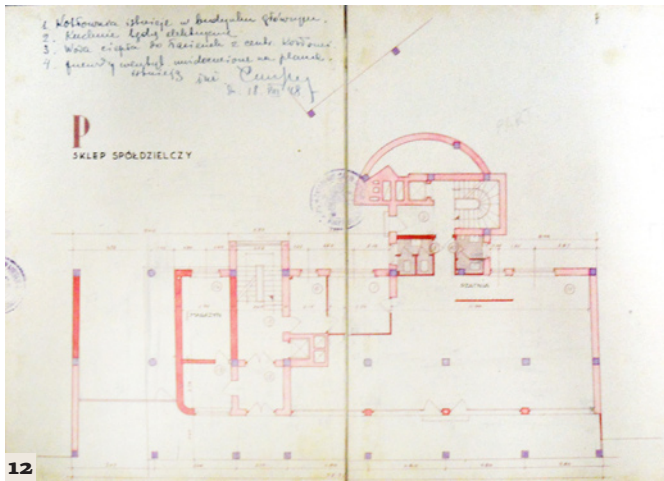
9-11. Rzut podziemia, parteru i piętra gmachu głównego, reprodukcja z: Projekt przebudowy i odbudowy gmachu przy ul. Kopernika 36/40, arch. A. Jawornicki, arch. J. Müller, 22.08.1948, Wydział Archiwum Biura Organizacji Urzędu m.st. Warszawy, sygn. K 109

9-11. Projection of the underground, the ground floor and the first floor of the main building, reproduced from: Reconstruction design of the building at 36/40 Kopernika Str., arch. A. Jawornicki, arch. J. Müller, 22.08.1948, Archive Department of the Warsaw City Office Organisation Bureau, sign. K 109

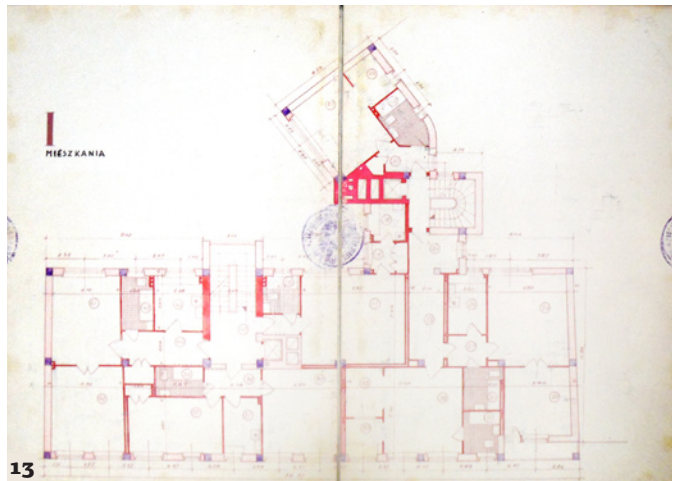

building for PZUW was erected in this location (building B), with underground parking lots, most likely connected internally with the building at 36/40 Kopernika Street.

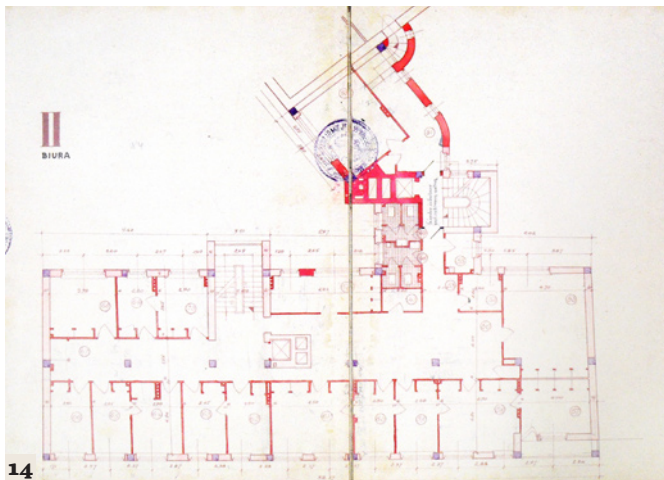
Between 1931 and 1939, Juliusz Osterwa Institute (theatre, actors' studio and museum) was located in

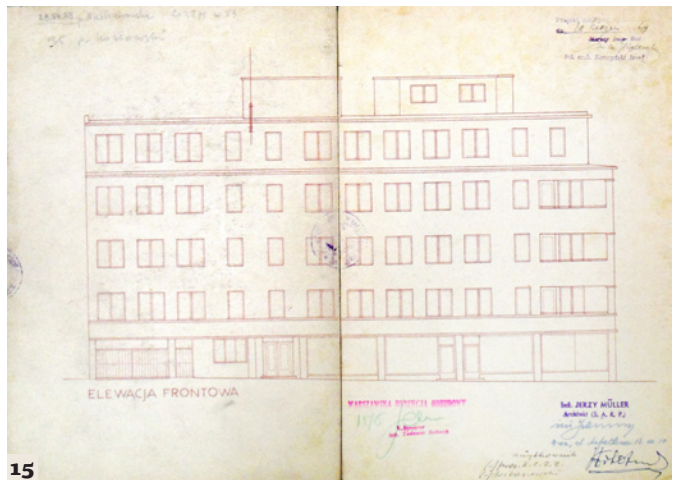
12

13

14

15

uwidaczniały się w rozwiązaniu wyższych kondygnacji, które – we wcześniejszym wariantcie – przeznaczono na biura (pierwsze piętro) i pomieszczenia hotelowo-mieszkalne (pozostałe piętra). Późniejszy wariant, zrealizowany właściwie bez większych zmian, przewidywał mieszkania na pierwszym piętrze i biura na piętrach pozostałych (il. 12-16).

W 1950 roku w projekcie uporządkowania przestrzeni między ulicami Krakowskie Przedmieście, Kopernika i Oboźną zespół pracowni P. 355 Biura Urbanistyki Warszawy pod kierunkiem arch. Zygmunta Stepińskiego zaproponował zasłonięcie bocznego skrzydła gmachu CRZZ (niezharmonizowanego

the basements of the PZUW main building at 36/40 Kopernika Street. Such plays as “Sprawa Moniki” by Maria Morozowicz-Szczepkowska, “Uciekła mi przepióreczka” by Stefan Żeromski and “Haneczka i duch” by Adam Bunsch were staged there.

In 1939, the main building was slightly damaged (fig. 6). During the occupation, renovation works under the direction of engineer architect Roman Piotrowski were taken up. In this period, the building housed one of the largest magazines of ammunition, arms and underground publications in Warsaw¹⁸. According to other sources,¹⁹ the building was significantly reconstructed not by previous owners, but by the Germans themselves. The repairs involved such works as reshaping the central entrance located in the polygonal section of the front and redoing masonry work of some of the window openings. During the Warsaw Uprising of 1944, the building, not completely repaired yet, was further damaged. At this time, the top storeys of the tower were demolished, which caused damage to the lower storeys, creating a risk of ceiling collapse (fig. 7). Side wings also suffered: partly burned-down, they required demolition

12-15. Rzut parteru, 1. i 2. piętra oraz widok fasady budynku B, reprod. z: Projekt przebudowy i odbudowy domu biurowo-mieszkalnego przy ul. Sewerynow 3/5, arch. A. Jawornicki, arch. J. Müller, 21.08.1948, Wydział Archiwum Biura Organizacji Urzędu m.st. Warszawy, sygn. S28 3/5

12-15. Projection of the ground floor, 1st and 2nd floor and view of the façade of building B, reprod. from: Reconstruction design of the office-apartment building at 3/5 Sewerynow Str., arch. A. Jawornicki, arch. J. Müller, 21.08.1948, Archive Department of the Warsaw City Office Organisation Bureau, sign. S28 3/5

16

z Teatrem Polskim) ażurowym ogrodzeniem i kompozycją wysokiej zieleni. Projekt ten nie został nigdy zrealizowany, podobnie jak i wcześniejszy, z 1947 roku, porządkujący przestrzeń placu przed Teatrem Polskim za pomocą tarasów, autorstwa arch. Tadeusza Iskierki (il. 17-19).

Gmach główny – budynek A (il. 20-25)

Zlokalizowany od strony placu Juliusza Osterwy. Ma dwa skrzydła usytuowane pod kątem rozwartym, na osi których znajduje się główne wejście. Liczy pięć kondygnacji nadziemnych, z których ostatnia cofnięta jest od lica ścian zewnętrznych. Część środkowa odchylonych, dwuipółtraktowych skrzydeł budynku mieści duży (nieproporcjonalny) hol wejściowy oraz przestronną klatkę schodową (o stopniach wyłożonych płytami marmurowymi) i pion windy. Od holu biegną korytarze skrzydeł bocznych, w których umiejscowione są ewakuacyjne klatki schodowe.

16. Fasada budynku B w 1948 r., reprodukcja z: Projekt przebudowy i odbudowy domu biurowo-mieszkalnego przy ul. Sewerynow 3/5, arch. A. Jawornicki, arch. J. Müller, 21.08.1948, Wydział Archiwum Biura Organizacji Urzędu m.st. Warszawy, sygn. S28 3/5

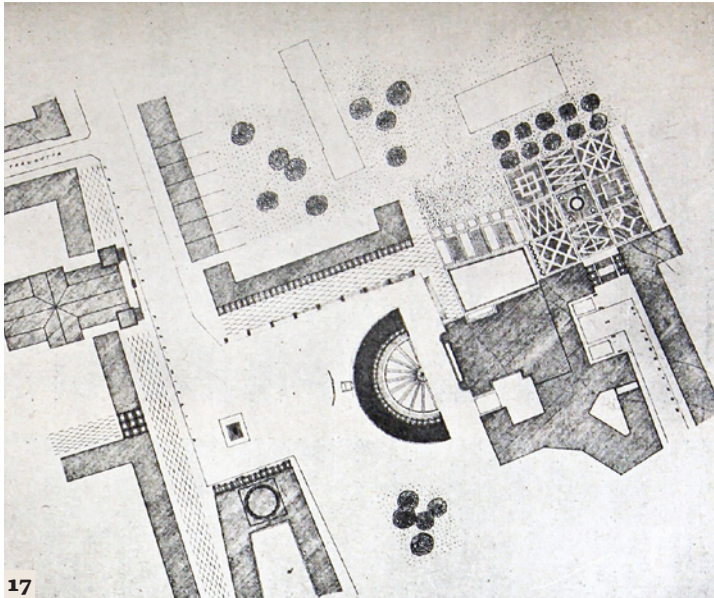
16. Façade of building B in 1948, reproduced from: Reconstruction design of the office-apartment building at 3/5 Sewerynow Str., arch. A. Jawornicki, arch. J. Müller, 21.08.1948, Archive Department of the Warsaw City Office Organisation Bureau, sign. S28 3/5

of the damaged elements and rubble removal. The right wing was particularly heavily damaged, including the courtyard suite of rooms.

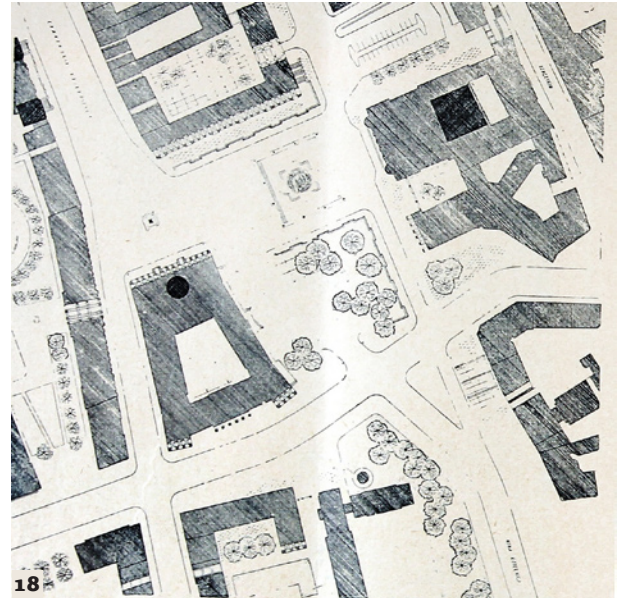
In October 1946, Zrzeszenie Pracowniczych Związków Zawodowych w Polsce became the new owner of the building. It purchased two lots from PZUW: at 36/40 Kopernika Str. (building A) and at Sewerynow Street (land registry no. 7326 and 7327 – building B).

The reconstruction of the main building at Kopernika Street commenced in July 1947 and was finished in April 1948. It was conducted under the direction of architects A. Jawornicki and J. Müller²⁰. During this period, the tower (top five storeys) and the top storey of the wings were disassembled (fig. 8). This decision was motivated not only by the damage to the building's structure, but also by the need to adjust the building's volume to the neighbouring Teatr Polski²¹ as well as by the concept of Biuro Odbudowy Stolicy (Capital City Reconstruction Office) to recreate the historical, 'Stanislavian' panorama of the Warsaw escarpment²². The building has been assigned to serve as seat of the Trade Unions Central Committee. The building, lower than before the war, with projected volume of 38,650 m³ had capacity of ca. 300 office rooms, various conference rooms, including a meeting hall with a wall made of glass blocks (Pol. *lüksfery*)²³, a cinema hall for around 200 seats on the ground floor²⁴ and a theatre hall in the basement²⁵, a cafeteria²⁶, a common-room, a library with a reading room²⁷ as well as a hotel, a printing house and editorial facilities of all the union publishing houses (fig. 9, 10, 11). The interiors were re-organised compared to their condition prior to 1939, however they retained a number of elements of the pre-war decorations, such as the main stairwell. They also retained their corridor-pillar storey layout and a large entrance hall.

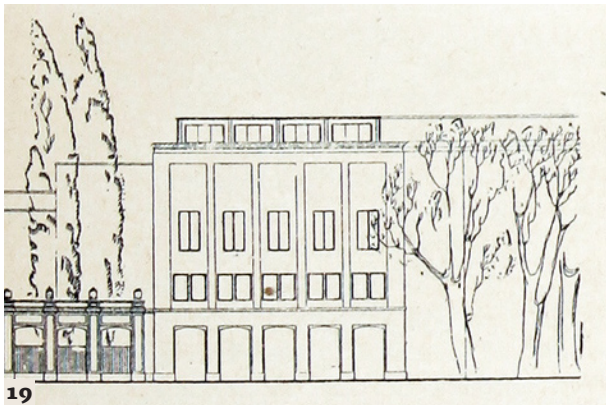
Around 1952, two buildings (B and C) situated from the side of Sewerynow Street were adapted for the needs of the Central Council of the Trade Unions (existing since 1949). They were internally connected with the main building. Building C was completely restructured²⁸ and its façade was adapted to match the façade of the neighbouring building B. Designs for the reconstruction of building B, developed in two variants by architects A. Jawornicki and J. Müller in 1947 and 1948, have been preserved²⁹. In both cases the

17

18

19

Korytarze łączą się obecnie z budynkami od ul. Sewerynów. Gmach, całkowicie podpiwniczony, wykonany został w konstrukcji żelbetowo-murowanej, o ścianach z cegły ceramicznej i szkielecie żelbetowym słupowo-belkowym. Część piwnic znajduje się poza jego obrysem (przed wejściem głównym i od strony teatru)

17. Projekt uporządkowania placu przed Teatrem Polskim autorstwa arch. T. Iskierki z 1947 r., reprodukcja z: „Stolica” 1947, nr 21, s. 4

17. Project of organising the square in front of Teatr Polski by arch. T. Iskierka from 1947, reproduced from: “Stolica” 1947, no. 21, p. 4

18. Projekt uporządkowania placu przed Teatrem Polskim autorstwa zespołu arch. Z. Stepińskiego z 1950 r., reprodukcja z: „Stolica” 1950, nr 44, s. 5

18. Project of organising the square in front of Teatr Polski by arch. Z. Stepiński from 1950, reproduced from: “Stolica” 1950, no. 44, p. 5

19. Projekt zasłonięcia skrzydła gmachu CRZZ od ul. Karasia ażurowym ogrodzeniem i zielenią autorstwa zespołu arch. Z. Stepińskiego, reprodukcja z: „Stolica” 1950, nr 44, s. 6, 7

19. Project of covering the wing of CRZZ building from the side of Karasia Str. with openwork fence and greenery by team of arch. Z. Stepiński, reproduced from: “Stolica” 1950, no. 44, p. 6, 7

two levels below the ground were occupied by parking lots, and the ground floor housed a shop. The differences became apparent in the designs for upper storeys, which in the earlier variant were assigned for offices (first floor) and hotel-apartment rooms (remaining floors). The later variant, practically implemented without major changes, placed apartments on the first floor and offices on the remaining floors (fig. 12-16).

In 1950, in the project of organising the space between the Krakowskie Przedmieście, Kopernika and Oboźna streets, the team of studio P. 355 of the Warsaw City-planning Office under the direction of architect Zygmunt Stepiński proposed to cover the side-wing of the CRZZ building (not harmonised with Teatr Polski) with an openwork fence and a composition of tall greenery. The design was never realised; neither was the previous one from 1947 which organised the space of the square in front of Teatr Polski with terraces, developed by architect Tadeusz Iskierka (fig. 17-19).

Main building – building A (fig. 20-25)

Located from the side of Juliusz Osterwa Square. It has two wings situated at an obtuse angle, with the main entrance on their axes. It has five overground storeys, the top of them is retracted from the face of outer walls. In the middle section of retrorse, two-and-a-half bay wide wings of the building, there is a large (disproportional) entrance hall and a spacious stairwell (with steps lined with marble blocks) and an elevator. The hall opens to corridors of the side-wings, where the emergency stairwells are situated. The corridors are presently connected with the buildings from the side

20

21

22

i jest pozostałością piwnic dawnego hotelu. Aktualnie mieszczą się tu pomieszczenia o odmiennym przeznaczeniu, w tym magazyny archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa. Natomiast kondygnacje nadziemne zajmują głównie biura różnych użytkowników. Przedwojenny układ funkcjonalny budynku został zmieniony i rozbudowany. Także wygląd zewnętrzny

of Sewerynow Street. The building, with basement underneath, was constructed on a reinforced concrete-brick structure, with walls made of ceramic brick and the skeleton made of reinforced concrete pillars and beams. Some of the basements are beyond the outline of the building (in front of the main entrance and from the side of the theatre) and are the remnants of the former hotel's basements. Now, they house rooms of different purpose, including storage rooms of the National Heritage Board of Poland. The overground floors are occupied primarily by offices of various users. The pre-war functional layout of the building has been altered and expanded. The external appearance of the structure was also changed. Multi-axis façade was broken up with large, rectangular windows. In the middle section (in the place where the tall tower was taken apart), they are made of glass blocks. The former arcades were walled-up and fitted out with glass. A relief by Barbara Zbrożyna was placed over the main entrance.

20. Główny gmach OPZZ, widok od pl. J. Osterwy.
Fot. P. Kobek, 2011

20. OPZZ main building, view from J. Osterwa Square.
Photo by P. Kobek, 2011

21. Narożna część budynku głównego od ul. Karasia z zabudowanym podcieniem przejścia dla pieszych.
Fot. E. Popławska-Bukała, 2011

21. Corner section of the main building from the side of Karasia Str. with built-up arcades of the pedestrian passage. Photo by E. Popławska-Bukała, 2011

22. Widok od podwórza części wschodniej budynku głównego, z lewej strony widoczna brama dawnego przejazdu. Fot. E. Popławska-Bukała, 2011

22. View from the courtyard of the eastern part of the main building, gate of the former driveway visible to the left. Photo by E. Popławska-Bukała, 2011

23

24

obiektu uległ zmianie. Wieloosiowa fasada przepuerta została dużymi prostokątnymi oknami, w części środkowej (w miejscu rozebranej wysokiej wieży) wykonanymi z luksferów. Dawne podcienia zostały zamurowane i przeszklone. Nad głównym wejściem umieszczono płaskorzeźbę autorstwa Barbary Zbrożyny.

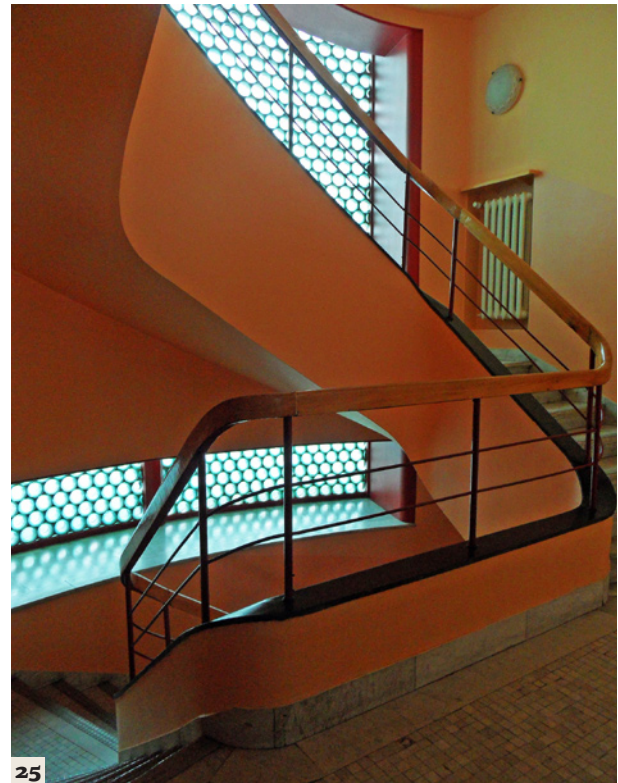
Budynek od ul. Sewerynow – budynek B (il. 26)

Liczy pięć kondygnacji nadziemnych, z których ostatnia cofnięta jest od lica ścian zewnętrznych. Żelbetowo-murowany, o układzie konstrukcyjnym podłużnym, dwutraktowym, słupowo-belkowym w piwnicach i na parterze. Znajdują się w nim pomieszczenia biurowe, drukarnia, hostel Helvetia (który swą nazwą nawiązuje do przeszłości gmachu), a w podziemiach garaże i pomieszczenia techniczne. Obecny wygląd budynku jest rezultatem powojennej odbudowy i przebudowy. Architekci Jerzy Müller i Antoni Jawornicki podwyższyli jego bryłę o jedną kondygnację. Fasada od ul. Sewerynow przepuerta jest, z wyjątkiem loggii, ujednoliconymi otworami okiennymi. Na styku z budynkiem C umiejscowiono przejazd na wewnętrzne podwórze.

Building from the side of Sewerynow Street – building B

(fig. 26)

It has five overground storeys, the top of them is retracted from the face of outer walls. Reinforced concrete-brick, with longitudinal, two-bay, pillar-beam construction layout in the basements and on the ground floor. It houses office rooms, a printing house, Helvetia hostel (its name is reminiscent of the building's past) and on the underground levels – parking lots and technical facilities. The current appearance of the building is a result of post-war reconstruction. Architects Jerzy Müller and Antoni Jawornicki added one storey to its body. Except for the loggia, the

25

23. Korytarz 1. piętra budynku głównego w 1948 r. Fot. ze zbiorów A. Pytko, obecnie w zbiorach OPZZ

23. Corridor of the 1st floor of the main building in 1948. Photo from the collection of A. Pytko, currently in the collection of OPZZ

24. Korytarz 1. piętra budynku głównego obecnie. Fot. E. Popławska-Bukało, 2011

24. Corridor of the 1st floor of the main building, present day. Photo by E. Popławska-Bukało, 2011

25. Główna klatka schodowa w dawnej wieży. Fot. E. Popławska-Bukało, 2011

25. Main stairwell in the former tower. Photo by E. Popławska-Bukało, 2011

26 Budynek narożny od ul. Sewerynow i ul. Bartoszewicza – budynek C (il. 27)

Posiada pięć kondygnacji nadziemnych, z których ostatnia, tak jak w przypadku gmachu od ul. Sewerynow, cofnięta jest od lica ścian zewnętrznych. Mieści biura, zaś w piwnicach magazyny i pomieszczenia techniczne. Uskokowa elewacja szczytowa, od ul. Bartoszewicza, otrzymała zgeometryzowane formy.

Gmach przy ul. Kopernika 36/40, złożony z trzech przedwojennych obiektów i dobrze wpisany w przestrzeń urbanistyczną miasta, należy do przykładów architektury o oszczędnych i jednorodnych formach. Otwarte pozostaje pytanie, czy po likwidacji imponującej wieży w części głównej, zmianach wysokości skrzydeł oraz zmianach form stylowych jest obiektem prezentującym się interesująco? Z całą pewnością z uznaniem nie spotka się obecne rozwiązanie elewacji podwórzowych, kompozycyjnie złożone z elementów zastosowanych w różnych konfiguracjach, będące wynikiem powojennego powiązania w jedną całość odrębnych budynków. Także koncepcja rozwiązania frontu, oparta na rytmie i pewnej jednostajności kompozycji, może budzić kontrowersje. Jednocześnie można zadać pytanie, czy kiedykolwiek w ogóle, jeszcze

façade from the side of Sewerynow Street is broken up with uniform window openings. A driveway to the inner courtyard was placed at the junction with building C.

27 Corner building from the side of Sewerynow and Bartoszewicza streets – building C (fig. 27)

It has five overground storeys, the top of them is retracted from the face of outer walls (as in the case of the building from the side of Sewerynow Street). It houses offices, and storage rooms and technical facilities in the basements. Stepped gable façade from the side of Bartoszewicza Street has been decorated with geometric forms.

The building at 36/40 Kopernika Str., consisting of three pre-war structures and appropriately incorporated into the urban city-space is an example of architecture of subtle and homogeneous forms. After the demolition of the impressive tower in the main section, alterations in the height of the wings and changes to the stylistic form – is it still interesting in its appearance? This question remains to be answered. Certainly the courtyard façades will not receive much appreciation. They are composed of elements employed in various configurations, a result of merging separate buildings into one structure after the war. The arrangement of the front, based on rhythm and some kind of monotonous composition, may cause controversy as well.

26. Budynki B i C przy ul. Sewerynow. Fot. E. Popławska-Bukała, 2011

26. Buildings B and C at Sewerynow Str. Photo by E. Popławska-Bukała, 2011

27. Budynek C, widok od ul. Bartoszewicza. Fot. E. Popławska-Bukała, 2015

27. Building C, view from Bartoszewicza Str. Photo by E. Popławska-Bukała, 2015

przed 1939 rokiem, gmach dawnego Powszechnego Zakładu Ubezpieczeń Wzajemnych należał do udanych przykładów architektury w stylu modernizmu historyzującego?³⁰ Jak plasował się na tle innych wieżowców wzniesionych w tym czasie? Informacje o jego budowie i wyglądzie, których w specjalistycznych periodykach z okresu międzywojennego jest niewiele, pozwalają sądzić, że nie należał on do obiektów wysoko ocenianych przez współczesnych. Nie budził szerokiej dyskusji w środowisku architektonicznym i sensacji wśród warszawiaków, tak jak wzniesiony kilka lat później przy placu Napoleona (dzisiejszym placu Powstańców Warszawy) Prudential – najbardziej rozpoznawalny wieżowiec przedwojennej stolicy. Niemniej forma gmachu, a w szczególności jego wysoka wieża, była inspiracją dla innego budynku PZUW – w Łodzi. Łódzka siedziba firmy różniła się od warszawskiej: była niższa i bardziej nowoczesna. Projekt Wacława Ryttyla i Stefana Bryły z lat 1929-1932 nadał jej postać wieży ujętej symetrycznie niskimi skrzydłami bocznymi. Zastosowanym przez projektantów elementem nowoczesnym były między innymi umieszczone na dachach tarasy ze stalowymi balustradami, nadające bryłom „okrętowego charakteru”. Porównując warszawski budynek do innych wysokościowców przedwojennej Polski, na przykład z rejonu Śląska (Katowice, Chorzów), można stwierdzić, że różnią się one programem użytkowym, skalą i strukturą budowlaną. Katowickie realizacje należą do awangardowych, kojarzą się z nowoczesnymi amerykańskimi drapaczami chmur³¹.

Na zakończenie należy zauważyć, że odbudowany gmach przy ul. Kopernika 36/40 posiada pewne wartości nie zawsze dostrzegane przez współczesnych, używających określeń w rodzaju „brzydka architektura”. Kryje w sobie przede wszystkim wartości historyczne. Jest „chmuro drapaczem” („chmuro drapem”) międzywojennej Warszawy i drugim budynkiem wieżowym w stolicy. Chociaż już bez wysokiej wieży... ■

Ewa Popławska-Bukała, konserwator zabytkoznawca, absolwentka Wydziału Sztuk Pięknych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, pracownik Działu Ekspertyz i Analiz Konserwatorskich Narodowego Instytutu Dziedzictwa.

dr inż. arch. Bogdan Popławski, absolwent Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej. Autor wielu projektów, inwentaryzacji, publikacji, w tym dotyczących szkolnictwa wyższego w Polsce.

However, one might ask whether at any time, even before 1939, the building of the Powszechny Zakład Ubezpieczeń Wzajemnych was a successful example of historical modernism in architecture?³⁰ How did it stand the comparison with other ‘skyscrapers’ of the time? The information about its construction and appearance, very rare in specialised magazines of the interwar period, suggest that it was not highly appreciated by the contemporaries. It did not stir wide discussions in the architectural milieu nor a sensation amongst the people of Warsaw, as did the Prudential, erected several years later at Napoleon Square (present-day Powstańców Warszawy Square) – the most recognisable high-rise of the pre-war Warsaw. However, the form of the building, and especially its high tower, were an inspiration for another PZUW building – in Łódź. The seat of the company in Łódź was different from its Warsaw counterpart: it was shorter and more modern. In the design by Wacław Rytzel and Stefan Bryła from 1929-1932 it was a tower with symmetrical, short side-wings. The modern elements employed by the architects were, among others, terraces with steel balustrades located on the roofs, which gave the blocks a ship-like appearance. Comparing the Warsaw building with other high-rises of pre-war Poland, for instance from the Silesia region (Katowice, Chorzów), one might come to a conclusion that they differ in their purpose, scale and structure. The ones developed in Katowice are avant-garde, they remind of the modern American skyscrapers³¹.

Finally, it should be noted that the reconstructed building at 36/40 Kopernika Str. has some properties which are often overlooked by contemporaries who use such phrases as “ugly architecture”. It carries primarily historical value. It is a ‘skyscraper’ (Pol. ‘chmuro drapacz’) of the pre-war Warsaw and the second tower building in the city. However, without its tall tower anymore... ■

Ewa Popławska-Bukała, conservator – monument expert, graduated from Faculty of the Fine Arts at the Mikołaj Kopernik University in Toruń, employee of the Monument Conservation Expertise and Analysis Department of the National Heritage Board of Poland.

PhD, Engineer, Architect Bogdan Popławski, graduated from the Faculty of Architecture at the Warsaw University of Technology. Author of numerous designs, inventories, publications, also on higher education in Poland.

Przypisy

- 1 Pierwszy był gmach Towarzystwa Akcyjnego Telefonów „Cedergren” (późniejsza PAST-a) przy ul. Zielnej, zaprojektowany w l. 1906-1908 przez B. Brochwicz-Rogoyskiego. Liczył 11 kondygnacji, podobnie jak gmach PZUW. Dopiero w 1934 r. wzniesiono przy placu Napoleona (dzisiejszym placu Powstańców Warszawy) wieżowiec Prudential. Powstał on według projektu M. Weinfelda (konstrukcje S. Bryła) i miał 16 kondygnacji (69 m wysokości).
- 2 J.S. Majewski, *Warszawa nieodbudowana, lata dwudzieste*, Warszawa 2004, s. 207-211; J.S. Majewski, *Niebotyki*, „Gazeta Wyborcza”, 11.01.2013, za: <http://wyborcza.pl/>; J. Zieliński, *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, Warszawa 2000, t. 6, s. 151, 152; J. Zieliński, *Warszawa wielkomijska. Złota 44 i inne warszawskie niebotyki*, Warszawa 2015, s. 47.
- 3 M. Sołtys, M. Krasucki, *Antoni Jawornicki 1886-1950 - architekt i urbanista*, katalog wystawy, Warszawa 2009.
- 4 W Archiwum Akt Nowych, Archiwum Państwowym Warszawy, Wydziale Archiwum Biura Organizacji Urzędu m.st. Warszawy, Hipotece Warszawskiej, Muzeum Architektury we Wrocławiu, materiałach OPZZ i literaturze przedmiotu.
- 5 Prezentowane np. na stronach portalu Warszawa1939.pl
- 6 Między innymi dla Biura Stołecznego Konserwatora Zabytków w 2011 r. (karta ewidencyjna gmachu).
- 7 W dniu 23 maja 1923 r. według księgi hipotecznej nieruchomości nr 2782A i 2779B.
- 8 Według podpisu pod ilustracją przedstawiającą hotel w budowie, zamieszczoną w: „Rzeczpospolita” 1927, nr 118, dodatek ilustrowany, s. 1. Także na łamach czasopisma „Świat” informowano, że do końca zbliża się budowa największego hotelu w Warszawie, patrz: „Świat” 1927, nr 27, s. 47.
- 9 Przemianowaną w 1927 r. na Powszechny Zakład Ubezpieczeń Wzajemnych (PZUW).
- 10 Podajemy za: S. Bryła, *Spawane świetliki Gmachu Powszechnego Zakładu Ubezpieczeń Wzajemnych w Warszawie*, „Spawanie i cięcie metali” 1929, nr 10, s. 166, za: bcpw.bg.pw.edu.pl
- 11 W dolnych kondygnacjach skrzydła od strony ul. Sewerynowa, przewidzianego w przyszłości do rozbudowy.
- 12 J.S. Majewski, *Warszawa nieodbudowana...*, jw.
- 13 S. Bryła, *Spawane świetliki*, jw. Niektóre źródła, np. [wanjol74](http://wanjol74.com): Stefan Bryła, podają, że autorem konstrukcji gmachu jest właśnie S. Bryła. Jednak w ww. artykule autor tego faktu nie potwierdza.
- 14 Na planie m.st. Warszawy z lat 1936-1940 omyłkowo oznaczonych numerem 7525 zamiast 7325.
- 15 Według księgi hipotecznej nr 2779B.
- 16 Podajemy m.in. za: E. Alabrudzińska, *Misje chrześcijańskie wśród Żydów w Polsce (1918-1939)*, „Studia Judaica” 2003, nr 1 (11), s. 119, <http://www.raportnowaka.pl/doc/Nawracanie%20zydow.pdf> [data dostępu: 7.09.2015].
- 17 Zachowana w zbiorach Archiwum Państwowego Warszawy (Referat Gabarytów) oraz w zbiorach T. Śleboda.
- 18 „Stolica” 1948, nr 18, s. 7.
- 19 J. Zieliński, *Atlas dawnej architektury ulic...*, jw.
- 20 Kosztem ponad 116 tys. złotych, zebranych wśród członków związków zawodowych w całym kraju, patrz: „Stolica” 1948, nr 37, s. 3.
- 21 Według zaleceń Wydziału Urbanistyki Biura Odbudowy Stolicy zawartych w piśmie z dnia 12 czerwca 1945 r., stanowiącym odpowiedź na prośbę PZUW o zatwierdzenie projektu

Endnotes

- 1 The first one was the building of Towarzystwo Akcyjne Telefonów „Cedergren” (Telephone Stock Company; later on PAST-a) at Zielna Str., designed between 1906 and 1908 by B. Brochwicz-Rogoyski. It was 11 storeys tall, like the PZUW building. The Prudential skyscraper has not been erected at the Napoleon Square (present-day Powstańców Warszawy Square) until 1934. It was designed by M. Weinfeld (constructions by S. Bryła) and was 16 storeys tall (69 meters).
- 2 J.S. Majewski, *Warszawa nieodbudowana, lata dwudzieste*, Warsaw 2004, p. 207-211; J.S. Majewski, *Niebotyki*, „Gazeta Wyborcza”, 11.01.2013, from: <http://wyborcza.pl/>; J. Zieliński, *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, Warsaw 2000, vol. 6, p. 151, 152; J. Zieliński, *Warszawa wielkomijska. Złota 44 i inne warszawskie niebotyki*, Warsaw 2015, p. 47.
- 3 M. Sołtys, M. Krasucki, *Antoni Jawornicki 1886-1950 - architekt i urbanista*, exhibition catalogue, Warsaw 2009.
- 4 In the New Files Archive, State Archive of Warsaw, Archive Department at the Organisation Bureau of the Warsaw City Office, Warsaw Land Registry, Museum of Architecture in Wrocław, OPZZ materials and source literature.
- 5 Presented at pages of Warszawa1939.pl among others.
- 6 For the Warsaw Municipal Office for Heritage Protection in 2011, inter alia (the building's register card).
- 7 On 23 May 1923, according to the mortgage book of lots no. 2782A and 2779B.
- 8 According to the caption under the illustration presenting the hotel under construction, found in: „Rzeczpospolita” 1927, no. 118, illustrated extra, p. 1. It was also reported in the „Świat” magazine that the construction of the largest hotel in Warsaw is coming to an end, see: „Świat” 1927, no. 27, p. 47.
- 9 Renamed in 1927 to Powszechny Zakład Ubezpieczeń Wzajemnych (General Mutual Insurance Institution) (PZUW).
- 10 Cited from: S. Bryła, *Spawane świetliki Gmachu Powszechnego Zakładu Ubezpieczeń Wzajemnych w Warszawie*, „Spawanie i cięcie metali” 1929, no. 10, p. 166, from: bcpw.bg.pw.edu.pl
- 11 In the bottom storeys of the wing situated from the side of Sewerynowa Str., intended for future extension.
- 12 J.S. Majewski, *Warszawa nieodbudowana...*, op. cit.
- 13 S. Bryła, *Spawane świetliki*, op. cit. Some sources, e.g. [wanjol74](http://wanjol74.com): Stefan Bryła, attribute the authorship of the building's construction to S. Bryła. However, the author does not confirm the fact in the article mentioned above.
- 14 On the City of Warsaw map from 1936-1940, they are mistakenly marked with no. 7525 instead of 7325.
- 15 According to the land registry no. 2779B.
- 16 Cited from, inter alia: E. Alabrudzińska, *Misje chrześcijańskie wśród Żydów w Polsce (1918-1939)*, „Studia Judaica” 2003, no. 1 (11), p. 119, <http://www.raportnowaka.pl/doc/Nawracanie%20zydow.pdf> [accessed on: 7.09.2015].
- 17 Preserved in the collections of the Warsaw National Archive (Large Volume Department) and collections of T. Śleboda.
- 18 „Stolica” 1948, no. 18, p. 7.
- 19 J. Zieliński, *Atlas dawnej architektury ulic...*, op. cit.
- 20 At the expense of over 116 thousand zlotys, collected among the trade unions members throughout the country, see: „Stolica” 1948, no. 37, p. 3.
- 21 According to the recommendations of the City-planning Department of the Capital City Reconstruction Office included in the paper from 12 June 1945, constituting a response to

- odbudowy; w zbiorach Wydziału Archiwum Biura Organizacji Urzędu m.st. Warszawy, sygn. K 109, k. 2.
- 22** M. Sołtys, M. Krasucki, *Antoni Jawornicki 1886-1950...*, jw.
- 23** Na 1. piętrze skrzydła od strony Teatru Polskiego.
- 24** Obecnie sale konferencyjne, położone od strony północnej, za główną klatką schodową.
- 25** Poniżej głównego holu.
- 26** Obecnie Archiwum NID.
- 27** Obecnie magazyny NID.
- 28** Niewykluczone, że całkowicie rozebrany i powtórnie wzniesiony.
- 29** Zachowane w zbiorach Wydziału Archiwum Biura Organizacji Urzędu m.st. Warszawy, sygn. K 109.
- 30** Szczegółowe omówienie tego zagadnienia wymaga odrębnego opracowania i wykracza poza ramy niniejszego artykułu.
- 31** Na przykład wieżowiec Urzędu Skarbowego przy ul. Żwirki i Wigury 15/17 z lat 1929-1931 (projekt T. Kozłowski, H. Griffel, konstrukcja S. Bryła).

- the PZUW's request for approval of the reconstruction design; in the collections of the Archive Department of the Warsaw City Office Organisation Bureau, sign. K 109, k. 2.
- 22** M. Sołtys, M. Krasucki, *Antoni Jawornicki 1886-1950...*, op. cit.
- 23** On the 1st floor of the wing from the side of Teatr Polski.
- 24** Presently, conference rooms, situated on the north side, behind the main stairwell.
- 25** Below the main hall.
- 26** Presently – NID Archive.
- 27** Presently – NID storage rooms.
- 28** It is possible that it was entirely taken apart and re-erected.
- 29** Preserved in the collections of the Archive Department of the Warsaw City Office Organisation Bureau, sign. K 109.
- 30** A detailed discussion of this issue requires a separate essay and exceeds the framework of this article.
- 31** For instance the Tax Office high-rise at 15/17 Żwirki i Wigury Str. from 1929-1931 (design T. Kozłowski, H. Griffel, construction S. Bryła).

Bibliografia / Bibliography

- Alabrudzińska E., *Misje chrześcijańskie wśród Żydów w Polsce (1918-1939)*, „Studia Judaica” 2003, nr 1 (11), <http://www.raportnowaka.pl/>
- Bryła S., *Spawane świetliki Gmachu Powszechnego Zakładu Ubezpieczeń Wzajemnych w Warszawie*, „Spawanie i cięcie metali” 1929, nr 10, bcpw.bg.pw.edu.pl
- Budowa największego hotelu „Helwetja” przy ul. Kopernika w Warszawie*, fot. Radio, „Rzeczpospolita” 1927, nr 118, dodatek ilustrowany.
- Dom Komisji Centralnej Związków Zawodowych*, „Stolica” 1947, nr 28.
- KCZZ w nowym własnym gmachu*, „Stolica” 1948, nr 18.
- Majewski J.S., *Niebotyki*, „Gazeta Wyborcza”, 11.01.2013, <http://wyborcza.pl/>

- Majewski J.S., *Warszawa nieodbudowana, lata dwudzieste*, Warszawa 2004.
- Monumentalny gmach PZUW przy ul. Kopernika*, fot. M. Fokus, „Tygodnik Ilustrowany” 1929, nr 44.
- Mościcki T., *Teatry Warszawy 1939*, Warszawa 2009.
- Popławski B., Popławska-Bukała E., karta ewidencyjna gmachu, Warszawa 2011, archiwum Biura Stołecznego Konserwatora Zabytków.
- Powszechny Zakład Ubezpieczeń Wzajemnych*, „Świat” 1927, nr 27.
- Sołtys M., Krasucki M., *Antoni Jawornicki 1886-1950 – architekt i urbanista*, katalog wystawy, Warszawa 2009.
- Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, Warszawa 2000, t. 6.
- Zieliński J., *Warszawa wielkomiejska. Żłota 44 i inne warszawskie niebotyki*, Warszawa 2015.